

Орендарчук О. Л.,

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СПОЛУЧУВАНOSTI ТА ВАЛЕНТНОСТІ В АСПЕКТІ ЛЕКСИЧНОЇ ТА СИНТАКСИЧНОЇ КОМБІНАТОРИКИ

*Статтю присвячено теоретичним та методологічним засадам вивчення сполучуваності та валентності як полісемантичного лінгвістичного терміну та як інваріантно-варіантної структури. Розкрито проблему розмежування понять сполучуваності та валентності і їх типів. Розглянуто такі спірні питання теорії валентності, як розмежування обов'язкових і факультативних актантів, співвідношення категорій теорії валентності з категоріями традиційної граматики, співвідношення валентності і словотворчих засобів, особливості реалізації валентності в різних типах пропозицій.*

**Ключові слова:** сполучуваність, валентність, полісемантичний лінгвістичний термін, інваріантно-варіантна структура, обов'язковий актант, факультативний актант, словотворчі засоби, пропозиція.

*Статья посвящена теоретическим и методологическим основам изучения сочетаемости и валентности как полисемантического лингвистического термина и как инвариантно-вариантной структуры. Раскрыта проблема разграничения понятий сочетаемости и валентности, а также их типов. Рассмотрены такие спорные вопросы теории валентности, как разделение обязательных и факультативных актантов, соотношение категорий теории валентности с категориями традиционной грамматики, соотношение валентности и словообразовательных средств, особенности реализации валентности в разных типах пропозиций.*

**Ключевые слова:** сочетаемость, валентность, полисемантический лингвистический термин, инвариантно-вариантная структура, обязательный актант, факультативный актант, словообразовательные средства, пропозиция.

*The article is devoted to the theoretical and methodological basis of learning the connecting features of the verbs and the valency as polysemantic linguistic term and as invariant and variant structure. It identifies such terms as connection and valency and their types. It deals with such issues of the theory of valency as compulsory and optional actants, the correlation of the categories of the theory of the valency with the categories of the traditional grammar, the correlation of the valency with the wordbuilding means and the peculiarities of the valency's realization in different types of the proposition.*

**Key words:** the connection, the valency, the polysemantic linguistic term, the invariant and variant structure, the compulsory actant, optional actant, the wordbuilding means, the proposition.

Сучасна семасіологія зорієнтована на вивчення таких актуальних проблем лексичної та граматичної семантики, як *сполучуваність*, зокрема *лексична* (Л.Г. Барлас, В.В. Виноградов) і *синтаксична* (Б.М. Головін, О.І. Смирницький, Д.М. Шмелев), та *валентність* (А.В. де Грот, С.Д. Кацнельсон, Л. Теньєр). При цьому термін *валентність* і донині не дістав однозначного витлумачення в мовознавчих працях (В.Г. Адмоні, Ю.Д. Апрессян, Н.Я. Дзюбишина, І.Б. Долініна, Г.Г. Сильницький, М.Д. Степанова, Л. Теньєр, Ч. Філлмор, Л.К. Юнусова).

У процесі дослідження валентнісних відношень увага науковців в основному була зосереджена на таких аспектах: 1) граматичному – авалентні, моновалентні та дивалентні дієслова (Л. Теньєр), особові та безособові форми дієслів (Г.Г. Сильницький, Ч. Філлмор), перехідні та неперехідні дієслова (Т.І. Домброван, І.А. Сосницький); 2) лексичному – автосемантичні та синсемантичні дієслова (Н.Я. Дзюбишина, Є.В. Кротевич), дієслівні форми зі значенням незалежного напрямку руху (Г.А. Змудяк), а також чуттєвого та розумового сприймання (Л.К. Юнусова); 3) лексико-граматичному – дієслова як специфічні лексико-граматичні структури (Г.Я. Солганік).

Актуальність цієї наукової розвідки продиктована сучасними тенденціями до вивчення тих мовних одиниць, здатних до розширення своїх семантичних можливостей у різних контекстах і різних комбінаціях їхньої лексичної й синтаксичної сполучуваності. Уточнення категорії валентності, її ролі на різних рівнях мовної системи сприятимуть глибшому розкриттю зв'язків між об'єктивною дійсністю, мисленням та мовою. Лексична комбінаторика визначається як такий “напрямок лінгвістичної семантики, який вивчає правила й умови семантичної сполучуваності слів, що допускають одні сполучення та забороняють інші, розрізняють зміст одних сполук й ототожнюють зміст інших” [12, с. 222]. Незважаючи на прозорість наведеного визначення, до цього не зовсім чітко розмежовані родові та видові поняття, пов'язані із комбінаторною семантикою [5, с. 87-96]. Оскільки предметом вивчення лексичної комбінаторики є передусім синтагматична та парадигматична валентність, то необхідно уточнити поняття валентності відповідно до лексичного та синтаксичного рівнів мови. У цьому ми вбачаємо мету цієї статті. Зазначена мета передбачає розв'язання таких завдань: 1) розмежувати поняття сполучуваності та валентності, 2) описати категорію валентності в аспекті лексичної та синтаксичної семантики.

Сполучуваність слова з іншими словами в межах певної конструкції, наявність будь-яких граматичних форм та значень цих форм залежать, як зазначає О.В. Падучева, від його значення [9, с. 30-46]. Лексичне значення, реалізуючись у мовленнєвому вживанні, віддзеркалює двосторонній зв'язок “значення” і “контексту”, показуючи “обумовленість” лексичного значення [3, с. 146-153]. Обумовленість значення слова його граматичними та фразеологічними зв'язками з іншими словами відмежовує “вільне” значення слова від “обумовлених значень” [4, с. 36-37]. Існує також залежність між семантикою слова та синтаксичними умовами її реалізації: “слова з однаковими чи схожими значеннями” можуть мати “однакові чи схожі набори синтаксичних якостей” [1, с. 3-4; 2, с. 43-44].

Цим певною мірою можна пояснити, що реалізація лексичних значень в мовленні досліджується і в лексикології, і в лексикографії, і в семасіології, і в синтактиці. Іншими словами, це явище є об'єктом лексичної синтагматики, що вивчає лексичний синтаксис, тобто лексичну сполучуваність слів у лінійному ряду [21, с. 170-210].

Разом з тим не слід забувати, що значення – це складний комплекс різноманітних співзначень [10; 11]. Так, одні з них (сигніфікативні та денотативні) пов'язані з основною інформацією, інші – з додатковою інформацією,

тобто з різними емоційно-оцінюючими відтінками, які вводяться свідомо тим, хто говорить, з ціллю підвищення ефективності основної інформації. Ці відтінки співвідносяться з прагматичним значенням [8, с. 134].

Традиційно виділяють два типи сполучуваності слів: синтаксичну та лексичну [14, с. 34; 20, с. 96]. Якщо синтаксична сполучуваність пов'язана з моделями синтаксичних залежностей і позицій сполучуваних слів, то лексична сполучуваність обумовлюється відношеннями, "які існують в реальній дійсності між позначеними цими словами процесами і предметами" [14, с. 34]. Д.М. Шмелев виділяє "залежність лексичної сполучуваності слів від їх індивідуальних значень, що більш-менш безпосередньо відображають явища дійсності" [20, с. 96]. Тому синтаксично правильні сполучення *to read a bird* ("читати птацю"), *to kill a letter* ("вбивати лист") з лексичної точки зору не є можливими [14, с. 102]. Так само можливі такі словосполучення: *вікна або двері розкриті навстіж*, –але неможна сказати: *очі навстіж* [14, с. 102]. Тут, на думку І.М. Кобозевої, вступає в дію семантичний критерій, який дає право називати цю сполучуваність семантичною [7, с. 303].

Термін *валентність* у науковий обіг уведений С.Д. Кацнельсоном [6, с. 132], хоча після праць Л. Теньєра [18, с. 104] та А.В. де Грота [17, с. 1-3] цей термін вживався спочатку виключно по відношенню до дієслова. Зподальшим розвитком лінгвістичної теорії валентність визначалася переважно як взаємовідношення лексичних і граматичних компонентів значення [19, с. 97–98].

Творець лінгвістичної теорії валентності Л. Теньєр як представник структурального напрямку розробив її на матеріалі сполучувальних властивостей дієслова. Ця теорія базується на тому положенні, що дієслово своїм смисловим змістом визначає кількість залежних елементів – учасників дії [18, с. 15]. Для їх позначення цей учений ввів термін *актант*. На основі здатності дієслів поєднуватися з різною кількістю актантів він розділив дієслова на підгрупи: авалентні, моновалентні, дивалентні та тривалентні.

Після праць Л. Теньєра вивчення валентності проходить як у бік звуження розуміння валентності у межах колігації (Лондонська школа), так і у бік розширення (Європейська лінгвістика), що виявилось значно поширенішим.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст., у лінгвістиці спостерігається новий підхід до вивчення валентності, оскільки вона розглядається у сукупності питань інтенції, керування і сполучуваності [15, с. 49-55]. З цього періоду валентність трактується як *мовна універсалія*, що відображає процес становлення граматичної системи мови. У цьому аспекті йдеться про *парадигматичну валентність*, яка властива всім одиницям мови, що беруть участь у номінації. За Г.Я. Солганіком, частини мови формувалися на основі валентністних потенцій лексем. На його думку, (парадигматична) валентність притаманна слову як одиниці мови, а *синтагматична валентність* – це потенційна можливість слова сполучатися з іншими одиницями у мовленнєвому потоці.

До того ж цей дослідник вживає термін *первинна валентність* для позначення сполучуваності дієслів і прикметників та *вторинна валентність* іменників, що сформувалася на основі первинної [15, с. 49-55]. У цьому розумінні валентність дорівнює *сполучуваності*, хоча традиційно, як вже зазначалося, першу пов'язують, на відміну від сполучуваності, лише з одиницями мови, оскільки сполучуваність може бути як потенційною у системі мови, так і реалізованою у мовленні.

У сучасному мовознавстві *валентність* визначається як "потенціал семантико-синтаксичної сполучуваності лексичних одиниць, що є виявом системно-мовної синтагматики" [13, с. 55] та відображає здатність слова до семантичного зв'язку з іншими словами. Звідси валентність є одночасно терміном і синтаксису, і семантики [13, с. 57].

У зв'язку із мовно-мовленнєвим характером валентності виникає необхідність, по-перше, у певному уточненні теоретичних основ для визначення зазначеного явища, по-друге, в удосконаленні методики його лінгвістичного опису.

Як вже зазначалося, одне із значень терміна *валентність* пов'язано з граматичними категоріями дієслова. У цьому випадку під валентністю розуміється "здатність дієслова (чи, відповідно, іншої частини мови) створювати навколо себе певні позиції, які повинні бути заповнені" [13, с. 56].

Так, незважаючи на значну кількість праць, в яких представлено розмаїття класифікацій валентністних відношень у мові, на сьогодні найбільш перспективним, на наш погляд, є підхід до розуміння валентності, запропонований у кандидатській дисертації О.Ф. Таукчі. Вона пише: "У мові існують два типи сполучуваності: лексична і синтаксична. Перший тип комбінаторики потрібно вважати вихідним і абсолютним. Ним зумовлена здатність кожного слова створювати лінійну конструкцію з обмеженою кількістю лексем. В основі кожного з таких сполучень лежить спільність первинних значень, властивих лексемам, що поєднуються. Лексична сполучуваність являє собою базис комбінаторних реляцій" [16, с. 7]. Погоджуючись з такою позицією, звертаємо особливу увагу на те, що в часи первинного семіозису людина прагнула передусім виразити зміст, оформивши його у відповідну мовну форму. Звідси, лексична сполучуваність є, дійсно, первинною.

Існує ще один підхід, запропонований С.П. Денисовою, яка поняття валентність частково пояснює за допомогою поняття *позиція*, а частково – завдяки поняттю *потужності лексичного значення*. Під останньою вона розуміє сукупність парадигматичних і синтагматичних властивостей слова, пов'язаних з реляційними, кореляційними, реляційно-кореляційними й кореляційно-реляційними відношеннями лексико-семантичних одиниць у мовній системі [5, с. 94]. На її думку, поняття потужності комплексно поєднує дистрибуцію і функцію, імплікацію і опозицію.

Враховуючи те, що валентності слів заповнюються певними актантами і спираючись на визначення С.П. Денисової, вважаємо, що *множина валентностей дієслова утворює його валентну структуру*.

Таким чином, під *сполучуваністю* ми розуміємо таке поєднання передусім дієслів з іншими словами у реченні, при якому дієслова набувають смислової заданості. Сполучуваність може бути лексичною та синтаксичною. Лексична сполучуваність дієслів залежить від їх індивідуальних значень, і обумовлена відношеннями, які існують між позначеними цими дієсловами процесами. Типи лексичної сполучуваності диференціюються за змістом (стилістична, емоційно-експресивна, семантична) і контекстом (у якому реалізуються та розмежовуються сис-

темні значення слів та в якому, поряд із реалізацією системних значень, виникають нові значення). Синтаксична сполучуваність пов’язана з моделями синтаксичних залежностей і позиціями сполучуваних слів.

Отже, лексична сполучуваність є базисом комбінаторних реляцій, оскільки у процесі семіозису ним зумовлена здатність кожного слова створювати лінійну конструкцію з обмеженою кількістю лексем. В основі кожного з таких сполучень лежить спільність первинних значень, властивих лексемам, що поєднуються, а вже на більш високому рівні відбувається постійний рух від лексичної (обмеженої) до синтаксичної (набагато ширшої) сполучуваності мовних одиниць.

Варто зазначити що, первинно термін *валентність* позначав здатність дієслова створювати навколо себе певні синтаксичні позиції, які повинні бути заповнені з урахуванням їх семантичного наповнення, тому традиційно виділяють два типи валентності: синтаксичну та лексичну. Однак, незважаючи на те, що дієслово, навколо якого групуються всі актантні дії, є як первинним, так і провідним та центральним поняттям теорії валентності, у сучасній лінгвістиці все частіше звертається увага на те, що між лексико-семантичним та синтаксичним рівнями немає однозначної відповідності. До того ж термінологічного розмежування потребують поняття *синтаксичних зв’язків*, які є вираженням залежності і взаємозалежності елементів словосполучення або речення і формують синтаксичні відношення, які в свою чергу формують синтаксичну відповідність одиниць.

Разом з тим лексичний тип комбінаторики є вихідним і абсолютним, оскільки ним зумовлена здатність кожного слова створювати лінійну конструкцію з обмеженою кількістю лексем, тому що в основі кожного з таких сполучень лежить спільність первинних значень, властивих лексемам, які поєднуються. Лексична сполучуваність є базисом комбінаторних реляцій.

Множина валентностей дієслова утворює його валентну структуру. Таким чином, *валентність* у нашому дослідженні – це також і інваріантно-варіантна мовна структура, яка відображає потенційні реляційні, кореляційні, реляційно-кореляційні й кореляційно-реляційні відношення лексико-семантичних одиниць у мовній системі.

### Література:

1. Апресян Ю. Д. Синтаксическая обусловленность значений / Ю. Д. Апресян // РЯНШ. – 1967. – № 6. – С. 3-4.
2. Апресян Ю. Д. О семантической непустоте и мотивированности глагольных лексических функций / Ю. Д. Апресян // Вопросы языкознания. – 2004. – № 4. – С. 43-44.
3. Барлас Л. Г. Об отношении стилистической окраски и эмоциональных оттенков слова к его лексическому значению / Л. Г. Барлас // Вопросы лексики и фразеологии современного русского языка. – РГУ. – 1968. – С. 146-153.
4. Виноградов В. В. Основные типы лексических значений слов / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания. – 1953. – № 5. – С. 36-37.
5. Денисова С. П. Лексична синтагматика: основні поняття та терміни / С. П. Денисова // Мова. Людина. Світ. – К. : Видавн. центр КНЛУ, 2006. – С. 87-96.
6. Кацнельсон С. Д. О грамматической категории / С. Д. Кацнельсон // Вестник ЛГУ. – 1948. – № 2. – С. 132.
7. Кобозева И. М. Две ипостаси содержания речи: знание и смысл // Язык о языке / Под редакцией Н. Д. Арутюновой. – М. : Наука, 2000. – С. 303-359.
8. Никитин М. В. Знак – Значение – Язык: Учебное пособие. / М. В. Никитин. – СПб : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2001. – 226 с.
9. Падучева Е. В. Глаголы создания образа: Лексическое значение и семантическая деривация / Е. В. Падучева // Вопросы языкознания. – 2003. – № 6. – С. 30-46.
10. Проблеми зіставної семантики. Збірник наукових статей. Випуск 5 / Відп. ред. М. П. Кочерган. – К. : КДЛУ, 2001. – 386 с.
11. Проблеми зіставної семантики. Матеріали республіканської наукової конференції “Проблеми зіставної семантики близькоспоріднених мов”, 14-16 травня 1992 року. / АН України, Інститут мовознавства, Міністерство освіти України. Черкаський державний педагогічний інститут. Київ – Черкаси, 1992. – 214 с.
12. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
13. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 605 с.
14. Смирницкий А. И. Синтаксис английского языка / А. И. Смирницкий. – М. : Изд-во литературы на иностранных языках, 1957. – 153 с.
15. Солганик Г. Я. Валентность как лингвистическая категория / Г. Я. Солганик // Русский язык за рубежом. – 1994. – № 4. – С. 49-55.
16. Таукчі О. Ф. Теоретичні аспекти вивчення іменної дієслівної лексичної сполучуваності в англійській, українській і російській мовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.15 “Загальне мовознавство” / О. Ф. Таукчі. – Донецьк, 2006. – 19 с.
17. Темиракаева Н. Ю. Понятие категории валентности / Н. Ю. Темиракаева // Актуальные проблемы языкознания. – 2006. – № 1. – С. 1-3.
18. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Луи Теньер: пер. с франц. Г. В. Степанов. – М. : Прогресс, 1988. – 656 с.
19. Шаховский В. И. Значение и валентность единиц языка / В. И. Шаховский // Вопросы языкознания. – 1984. – № 6. – С. 97-98.
20. Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. – М. : Просвещение, 1964. – 112 с.
21. Katz G. G., Fodor J. A. The structure of a semantic theory / G. G. Katz, J. A. Fodor // Language. – 1963. – Vol. 3, № 2. – P. 170-210.